

ՀԻՄՆԱՅԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ (ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ) ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1914-1916ԹԹ.

Դերենիկ Մելիքեան

Ա աշխարհամարտի նախօրեակին գերմանական եւ թուրքական հրամանատարությունների մշակած ծրագրում ռազմական գործողություններ էին նախատեսել նաև Իրանում, որի տարածքը Գերմանիան եւ Թուրքիան մտադիր էին օգտագործել որպէս միջանցք՝ դէպի Բաքուի նախային շրջանները ու այնուհետև՝ Միջին Ասիան գրաւելու համար: Ուստի Հիւսիսային Իրանը եւս վերածուեց հակամարտող երկու ճամբարների ռազմական գործողությունների թատերաբեմի¹:

Միւս կողմից, երբ Թուրքիան նոյնիսկ դեռեւս չէր մտել պատերազմի մէջ, այդուհանդերձ թուրքական հրամանատարությունն իր զօրքերը տեղակայեց Վանի, Սարայի, Բաշկալէի եւ Շամդինանի տարածքներում: Ի պատասխան դրան, ռուսական հրամանատարությունն էլ 1914 թ. նոյ. 20-ին գեներալ Ֆ. Չերնոզուբովի գլխավորությամբ զօրքեր մտցրեց Իրան: Ռազմական յաջող գործողությունների արդիւնքում ռուսական բանակը շուտով գրաւեց Խոյը, Ուրմիան եւ Թաւրիզը: Իրանական կառավարությունը Մոսթոֆի-օլ-Մամալեքի գլխավորությամբ, որն իշխանութեան գլուխ էր եկել 1914 թ. օգոստոսին, իր դժգոհությունն յայտնեց ռուսական զօրքերի Իրան ներթափանցելու կապակցությամբ: Յատկանշելի է, որ դեռ նախքան ռուսական զօրքերի Իրանի տարածք մտնելը, 1914 թ. նոյ. 14-ին, Ուրմիայում Ռուսաստանի փոխհիւպատոս Վեդենսկին հեռագրեց, որ թուրքերը նպատակ ունեն գրաւել Ուրմիայի շրջանը՝ այստեղից երկու ուղղություններով՝ Խոյ-Ջուլֆա եւ Սոլդուզ-Սաուջրուլազ, հետագայում Թաւրիզի շրջան դուրս գալու համար: Այս պայմաններում ռուսական հրամանատարությունը դիմեց այնպիսի մի հակաթուրքական ուժի աջակցութեանը, որպիսին Ուրմիայում եւ նրա շրջակայքում ապրող 70.000 ասորիներն էին:

Ռուսական զօրքերին օգնում էին ասորիները, որոնց վիճակն անգամ մինչևի պատերազմը, իրօք անտանելի էր: Դա էր պատճառը, որ նեստորական ասորիների մեծ մասն ընդունել էր ուղղափառ կրօն՝ յոյսով, որ Ռուսաստանն օգնութեան ձեռք կը մեկնի: Յանուն դրա՝ ասորիները խոստացել էին ռուսական հրամանատարութեան տրամադրութեան տակ դնել 40.000 զինեալ:

Հայ-ասորական բարեկամությունը շարունակում է ու անլի սերտանում նաև 1914-ի Ա. Աշխարհամարտի սկզբներում, երբ Տաճկահայաստանից Սալմաստ ապաստանեցին մեծ թով վասպուրականցի հայեր եւ Ջուլամերիկի բոլոր ասորիները՝ իրենց կաթողիկոս՝ Մար Շիմոնի եւ Աղա Պետրոսի գլխավորությամբ²:

¹ Անահիտ Խոսրոեա, Ասորիների ջարդերը թուրքաբնակ վայրերում Ա. Աշխարհամարտի տարիներին, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», № 9, Երևան, 2004, էջ 88:

² Ասորի հեղինակաւոր առաջնորդ Մար Շիմոնը յայտնի էր իր ռուսամէտ կողմնորոշումներով, որոնք պայմանաւորած էին՝ ռուսների օժանդակութեամբ ասորիների ինքնավարութեան ձեռք:

Ասորիների ռուսական կողմնորոշմանը Թեհրանը պատասխանեց թշնամական գործողություններով՝ համագործակցելով թուրքերի և քրդերի հետ: Վերջինները 1914 թ. սեպտեմբերին Ուրմիայի շրջանում հրդեհեցին անլի քան 30 հայկական և ասորական գիւղեր³: Այսպես, իրեն չէզոք երկիր յայտարարած Իրանի տարածքում 1914 թ. նոյեմբերի 2-ին ասորիների ջարդեր իրականացուցին:

Ասորիների կոտորածների մասին գոյություն ունի փաստ, որ 1914 թ. ապրտին թուրքական զորքերը Ուրմիայի շրջանում աներեցին և հրդեհեցին ասորական 98 գիւղ, որոնց արդիւնքում սպանուցին 500, իսկ 800 կին և աղջիկ առեւանգուցին: 700 մարդ գլխատուց ասորական Հայթան գիւղում, 5000 ասորի քշեց թուրքական հարեւները, - թարկում է Ա. Խոսրոեան *«Ասորիների ջարդերն Իրանի թուրքաբնակ վայրերում առաջին աշխարհամարտի փարիներին»* ուշագրաւ յօդածում⁴:

«... Բնասական զորքերի Սալմասար հասնելուց մի քանի օր առաջ քրդերն ու թուրքերը, - գրում է «Նիւ Եօրք Թայմզը» իր 1915 թ.- ի ապրիլի 29- ի համարում, - հասարեցին հայ և ասորի փղամարդկանց՝ 400-ին ուղարկեցին Խոսրովա, իսկ միւս 400-ին՝ Հայթան: Նրանցից ոչ մէկը ողջ չմնաց»⁵:

Նոյն «Նիւ Եօրք Թայմզ» ի համաձայն, «20- 30000 – ի չափ նեւտրոսական ասորիներ և հայեր զանգաճաքաբ հեռացան Իրանական Ադրբեջանից: Անլի քան 1500 հոգի կորուրեց, 2000 –ի չափ մահացան հիւանդություններից »⁶:

Յատկանշելի է «Մշակ»-ում մէջքերում *«Նիւ Եօրք Թայմզ»*-ի հետեւեալ վկայութիւնը ևս, ըստ որի՝*«Միայն հայերը չեն, որ անբախար են, ասորիներին նոյնպէս ոչնչացրեցին և իրաքանչիւր փասնեորդին հնձեցին»⁷*: Իսկ «Atlantic Monthly»-ն նկատել է, - *«Վեց ամսայ ընթացքում երիւրթուրքերն արեցին այնքան, որքան չէին կարողացել անել հին թուրքերը վեց դարում: Հազարաւոր ասորիներ անհետացան»⁸*:

բերմամբ: Ինչպէս այդ մասին անդրադառնում է Անահիտ Խոսրոեան իր «Ասորիների ջարդերն Իրանի թուրքաբնակ վայրերում...» աշխատութիւնում. -*«... Մար Շիմոնի ռուսական կողմնորոշումը դուր չէր գալիս անգլիացիներին, որոնք ջանում էին ասորիներին գրկել իրենց հեղինակատր առաջնորդից: Անգլիացիների այդ վերաբերմունքը ասորիների նկատմամբ լրիվ համընկնում էր քրդերի առաջնորդ Իսմայիլ աղա Մեմկոյի (որոշ աղբիւրներում նաև Սիմկօ կամ Սմկօ) շահերին: 1918 թ. սկզբներին դրամական միջոցների խիստ կարիք ունենալով՝ աղա Մեմկօս որոշում է ձեռք բերել ասորական բնակավայրերը և յատկապէս պատրիարքարանը՝ թալանելու միջոցով: Իր ծրագիրն իրագործելու համար նա մի քանի անգամ պատուիրակութիւն է ուղարկում Սալմաստում գտնող Մար Շիմոնի մօտ: Հոգեւոր առաջնորդին բազմիցս խորհուրդներ են տալիս՝ չհամագործակցել քրդերի առաջնորդի հետ, սակայն, անգլիացի կապիտան Գրեյսիի առաջարկութեամբ 1918 թ. մարտին որոշում է քրդերի հետ ընդհանուր յայտարարի գալ՝ համատեղ գործելու համար: Աղա Մեմկօս մարտի 3-ին իր Քեռհնա-Շահրի (Հին քաղաք) ամրոց է հրաւիրում 100-150 հոգանոց ասորական պատուիրակութեանը՝ Մար Շիմոնի գլխատրութեամբ և նրանց գցում ծուղակը: Աղա Մեմկոյի ճոխ ընդունելութեան ասարտից յետոյ Մար Շիմոնն ու նրա եղբայրը՝ Դաիթը 75 հոգու հետ սպանում են»:*

³ Պողոսեան Ստ., *Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւն*, 2-րդ հատոր, Երեւան, 2009, էջ 443:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 444:

⁵ Նոյն տեղում:

⁶ Նոյն տեղում:

⁷ Նոյն տեղում:

⁸ Նոյն տեղում:

Նման պայմաններում էր, եւ նոյնիսկ մինչեւ այդ, որ Մոսթֆի-օլ-Մամալեքը բողոքի նոտա էր յղում Ռուսաստանի դեսպանութեանը, որտեղ յայտնում էր, թէ Իրանի կառավարութիւնն մտադիր է պահպանել իր չեզոք դիրքը՝ հեռու մնալով պատերազմում ներքաշելուց. ուստի Իրանի կառավարութիւնն Ռուսաստանին խնդրում է, որպէսզի վերջինս իր զօրքերը յետ կանչի իրանական տարածքներից, որով էլ ապացուցած կը լինի իր յարգանքը՝ Իրանի չեզոքութեան նկատմամբ: Մոսթֆի-օլ-Մամալեքը շեշտադրում էր այն հանգամանքը նաեւ, որ Ռուսաստանի դրական պատասխանը պատճառ է հանդիսանալու, որ օսմանական բանակը եւս իրեն հեռու պահի երկրի տարածքներից ու նոյնպէս՝ հաշի նստի Իրանի չեզոքութեան հետ, որի մասին իբր խոստացել է օսմանցի առագ դեսպանը⁹: «Թեհրանից հեռագրում են,- գրում է «Այգ»-ը,- որ սեպտ. 21-ին պարսկական կառավարութիւնը դիմել է Ռուսաց Միասիային մի յայտագրով, որի մէջ ասում է, թէ Պարսկաստանը ուզում է խոստովել համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու կործանարար հետեանքներից՝ չեզոքութիւն յայտարարելով: Նա խնդրում է, որ Ռուսաստանը օգնի իրեն այս գործում, իր զօրքերը յետ կանչելով Արրպայարականից, որպիսի դէպքում Թուրքաց դեսպանն իբր թէ երաշխատրում է, որ Թուրքիան կը յարգի Պարսկաստանի չեզոքութիւնը»¹⁰: Մինչդեռ նոյն համարում «Այգ»-ը վկայակոչելով Պետրոգրադի հաղորդմանը նշում է, որ .-«Մինիստրական խորհուրդը Սազանովի նախագահութեամբ վճռել է մերժել Պարսկաստանի առաջարկը՝ ռուսական զօրքերը յետ տանելու: Այդ մասին յայտնել է Պարսից կառավարութեանը, հասկացնելով, որ ռուս զօրքի ներկայութիւնն անհրաժեշտ է պաշտպանելու համար օրարտակայանների շահերը եւ հասարակելու ներքին կարգը»¹¹:

Իրանի չեզոքութեան դիրքորոշման նկատմամբ հակամարտ ուժերի կողմից դրսեւորող արհամարհանքի մասին բազմիցս են անդրադարձել ժամանակի թերթերը: Ընդդիմադիր «Նորահար»-ը, յատկապէս «Ի վերջոյ ուր է գնում Իրանը» խորագրի ներքոյ գրում էր .- «... Թուրքիայի գործողութիւններն Արրպայարականում, Քերմանշահում եւ Արաբարանում¹² եւ սպա՝ ռուսական պետութեան ասնձարձակութիւններն՝ Արրպայարականում, Ղազվիում, Համադանում ու Թեհրանում, առերեւոյթ արհնայի մրցասպարէզ է հանդիսացել չեզոք Իրանում, բայց խորքում սպացուցում է, որ մինչեւ Իրանը ի զօրու չլինի ինքնահաստատման ու գործնապէս երաշխատրելու չեզոքութեան պահպանումը, անհնարին է լինելու իր ինքնուրոյն քաղաքականութեան գործադրումը»¹³: Չեզոքութեան դիրքորոշման վերաբերեալ Իրանի կառավարութեան ջանքերը, գերմանա-թուրքական ուժերի կողմից դրական կեցածքի չէին արժանանում եւ մնում էին ապարդիւն, քանզի նոյնինքն մայրաքաղաք Թեհրանում աշխատող թուրքական, գերմանական եւ նոյնպէս Աւստրիական դեսպանատներն իրենց քմահաճ քայլերն ու քարոզչութիւնն էին առաջ մղում: Զորքի-

⁹ «Ռասար» օրաթերթ, 15 հոկտ 1914 թ., համար 10, էջ 2:

¹⁰ «Այգ» շաբաթաթերթ, 5 հոկտ., 1914 թ., Գ. տարի, հ.21, էջ 5:

¹¹ Նոյն տեղում:

¹² Իրանի Խուզիստան նահանգ:

¹³ «Նորահար» օրաթերթ, 13 յուլիս, 1914 թ., համար 57 էջ 1:

նակ՝ «...Տաճկական դեսպանի սրահած «Մրբազան պարերազմ» գրգռող 30.000 կեղծ «Ֆեթա»-ների ցրումը Թեհրանում, կառավարության կողմից արգելեց: Ինչպէս հաղորդում են՝ այդ թողուցիկները կողարկուն գաւառներ: Գաղտնի հասարակները շարունակում են անելի յաճախ բազմամարդ: Կառավարութիւնը ... գաղտնի հսկողութիւն է նշանակել տաճիկ եւ գերման դեսպանատնների մօտ, որպէսզի զէնքի ցրումն արգելի: ... Այժմ էլ ասորիական դեսպանատնն է սկսել զէնքերի ցրումը ... Վերոյիշեալ երեք դեսպանատնները ամէն միջոց գործ են դնում խլրտումներ առաջացնելու եւ այդ նպատակով կաշառում են կառավարական պաշտօնեաներին: Նոյնիսկ մինիստրներից 3-ը, որոնք նոյնպէս կաշառած են, աշխարհում են գործել նրանց ծրագրով եւ ամէն հարցում թեքում են նրանց կողմը...»¹⁴:

Այս կապակցութեամբ պարսկալեզու «Նորահար» թերթը իր 1915 թի մայիսի 4-ի համարում այսպէս է բնութագրել Գերմանիայի հիւպատոսի միջամտութիւնները. - « ... Գերմանիայի նոր հիպատոսը, որը Թուրքիայից Սպահան է գործողել, ճանապարհին ամենուր հակաքարոզչութիւն է ծառայել Ռուսաստանի եւ Անգլիայի դէմ եւ ազգաբնակչութեանը իրազեկում է, թէ իբր լոռերը, քրդերը եւ միւս ցեղեր հասարակականօրէն հովանաւորում են օսմանցիներին...»¹⁵:

Միւս կողմից Հիւսիսային Իրան ռուսական զօրքերի մուտքը, հակառակ իրանական կառավարութեան, խանդավառութեամբ է ընդունում տեղի ասորի և հայ բնակչութեան շրջանում: Նրանք դիմում են ռուսական զօրքերի հրամանատար Իդենիչին, առաջարկելով կամաւորական ջոկատներ ստեղծել, խնդրելով ապահովել այդ ջոկատները զէնքով ու զինամթերքով: Ռուսական զօրքերին աջակցելուց զատ նման քայլը տուեալ դէպքում տեղի հայ բնակչութեան կողմից ինքնապաշտպանական բնոյթ էր կրում, քանի որ թուրքական զօրքերի ներխուժումը նշանակում էր Հայոց Ցեղասպանութեան շարունակութիւն Իրանի տարածքում: Ընդհանուր առմամբ 1914-1918-ի թուրքական բանակների քանիցս ներխուժումների հետեւանքով Պարսկահայքի տարածքում զոհուել են հազարաւոր հայեր, իսկ մեծագոյն մասը հարկադրած գաղթել է Արեւելեան Հայաստանի կամ Պարսկաստանի տարբեր վայրեր: Հրապարակուող փաստաթղթերը լուսաբանում են 1914 թ. դեկտեմբեր եւ 1915 թ. յունար ամիսներին Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զօրքերի գազանութիւնները հայ եւ ասորի բնակչութեան նկատմամբ:

Յայտնի է, որ Ա.Աշխարհամարտին (1914-1918թթ.) Օսմանեան բանակները երկու անգամ մուտք գործեցին չէզոք Պարսկաստան¹⁶, կատարեցին գրգռութիւններ, խժոժութիւններ, կապուտ-կողոպուտ եւ ջարդեր Ատրպատականի շրջաններում՝ Ուրմիայի, Մալմաստի, Խոյի, Մակուի, Ղարաղաղի (Դգմար) շրջանում, Ս.Թաղէի վանքում, ապա՝ մուտք գործելով նաեւ Թարիզ, պատանդներ վերցրին հայ բնակչութիւնից, որին պիտի հետեւէր Թարիզի հայութեան եւ քրիստոնեաների

¹⁴ «Այգ» շաբաթաթերթ, 1914 թ., դեկտ.7, հ. 30, էջ 4:

¹⁵ «Նորահար» օրաթերթ, 4 մայիս 1915 թ. համար 38, էջ 2:

¹⁶ Օսմանական բանակները 1905 թ-ից զատ Պարսկաստան են ներխուժել նաեւ 1908 թականին, խախտելով թուրք-պարսկական սահմանը:

կոտորածը...¹⁷: Յատկանշելի է, որ օսմանական բանակի ոտնձգությունների մասին Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի տարբեր արխիվներում մատնանշում է նաև 1909 թականի ներխուժումները՝ Ատրպատականի սահմանակից քաղաքներ¹⁸:

Թուրքական զորքերի Հիսիսային Պարսկաստան ներխուժելու և տեղի քրիստոնեայ բնակչության ոչնչացման մասին վկայում է նաև Էրզրումում գերմանացի հիսպատոս Շոեքներ-Ռիխտերը, որը Գերմանիայի ռեյխսկանցլեր Բեռնոն-Հոլվեգին 1916թ. դեկտեմբերի 4-ին գրած նամակում նշում է. «Հիսիսային Իրան Խալիլ բեյի արշաանքի նկարագրի էր հաշվարդար տեանել հայկական և ասորական գնդերի նկարանմը և Հիսիսային Պարսկաստանից հայկական, ասորական և պարսկական բնակչության արտաքսումը: Խալիլ բեյի արշաանքը թուրքերի նկարանմը իտրն արելությունն առաջացման պարճատ հանդիսացա»¹⁹:

Հիսիսային Պարսկաստանում հայկական բնակչության դեմ թուրքական զորքերի կողմից գործադրած բնաջինջ քաղաքականությունը վերլուծելիս հայ պատմաբան Ս. Պողոսեանը վկայաբերելով անգլիական մամուլը, նոյնիսկ նշում է, թե «Մեծ Եղեռնը սկսեց ոչ թե արեանրահայերի, այլ արեելահայերի և պարսկահայերի ջարդերով: Դրա վկայություններից մէկն է, որ, ի տարբերություն Արդուլ Համիդի, Երիտթուրքերը ծրագրել էին իրականացնել ոչ միայն արեանրահայերի (թուրքահայերի), այլև արեելահայերի (ռուսահայերի ու պարսկահայերի) ոչնչացում, այսինքն՝ իսաքը ողջ հայության ամբողջական բնաջնջման մասին էր՝ անկախ հայատրակությունից: 1914թ. վերջերին եաթաղանի գոհ են դառնում Պարսկահայքի, Արդպարականի, Բասենի, Արդինի, Արդահանի և մի քանի ուրիշ գաատների հայերը»²⁰:

«1914-ի վերջին,- շարունակում է Սր. Պողոսեանը,-գործողության մէջ դրեց Ուրմիայի նեարորական ասորիների բնաջնջման ծրագիրը: Խնդիր էր դրած վերացնել այն բոլոր ոչ-թուրք տարրերին, որոնք անջապում էին թուրքերին Բաբի և Իրանական Արդրեջանի թուրք-թաթարական բնակչությունից»²¹:

«Յեղասպանության ժամանակակիցների և ուսումնասիրողների տեսարաշտում եղել է հիմնականում Արեանրահայոց Գողգոթայի և Արեանրեան Հայաստանի հայագրկման փաստը: Երիտթուրքական վարչակարգը դրել էր ընդհանրապէս հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը: Յեղասպանությունն ընդգրկել էր և՛ Արեանրեան Հայաստանը, և՛ Պարսկաստանի հայաբնակ վայրերը, և՛ Արեելեան Հայաստանը: Կորո-

¹⁷ Ամուրեան Ա., *Արդպարականի հայության վիճակը թուրքական բանակների ներխուժման օրերին*, Թեհրան, 1979, էջ 5:

¹⁸ Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի և դիւանագիտության պատմության կենտրոն, արկղ 42, գործ 16, թղթածրար 2:

¹⁹ Позиция немецкого консула в Эрзеруме Шойбнера-Рихтера в Армянском вопросе, см.: «Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политархива МИД Кайзеровской Германии», сб. Ереван 1995, с. 421.

²⁰ Պողոսեան Ստեփան, *Հայոց Յեղասպանության պարմություն*, հ. 3, հրատ. Երեան, 2011, էջ 7-8: Տե՛ս նաև «The Round Table», London, June, 1917:

²¹ Նոյն տեղում:

րածների առաջին զոհերը 1914 թ. վերջերից դառնում են Արդապարականի հայերը՝ կապած վերոյիշեալ շրջաններ թուրքական զորքերի ներխուժման հետ»²²:

Այսպիսով՝ հայերի ցեղասպանութեան պրակտիկ գործադրումը սկսել էր Երիտթուրքական կլիկի 1915 թականի ապրիլի 15-ի տխրահռչակ հայասպան հրաման գրից ամիսներ առաջ եւ նրա առաջին զոհերը դարձան Թուրքիայի քաղաքացի չհանդիսացող հայերը²³:

Այդ իրողութիւնը չեն ժխտում նաեւ իրենք՝ թուրքերը:

Պանթուրքիզմի գաղափարախօսներից Թեքին Ալիի կարծիքով՝ Իրանի բնակչութեան 1/3 –ը թուրքական արին ուներ եւ պէտք է վերադառնար իր ցեղակիցների գիրկը: Իսկ դրա համար պարտադիր պայման էր այդ տարածքներից նաեւ հայերի անհետացումը: Թուրքերը մեծ թով հայերի, արաբների, անգամ պարսիկների արին հեղեցին²⁴ պարսկական տարածքներում: «Եւ սեփական աչքերով տեսայ, գրում է ռուսական առաջին բանակի փոխհրամանատար Կ. Մարիկեանը,- հարիրաւոր ծածկած դիակներ ընկած փոսերում, գարշահորութիւն, որ վարակել էր օղը, տեսայ գրուիւր հաբաւ ղիակներ, քարերի վրայ կացինով կրրած ձեռներ, սրունքներ, պոկած մտարներ, դուրս քաշած գանգեր, դիակներնփայրակների եւ տասննեակ զոհածներ՝ ցանկապատրերի տակ...Սպանութիւններ կատարել են հայկական շար գիղերում»²⁵:

1915 թ. յունարին, երբ Կովկասեան ճակատում թուրքական բանակը յարձակողական գործողութիւններ էր ծաւալել, նրան միացած՝ Համիդիէն եւ Չեթէները, կենտրոնացան Ալաշկերտի դաշտում եւ սկսեցին հայերին կոտորել: Այս կոտորածները տարածելով հասան Վանի նահանգ եւ Ուրմիա լճի շրջանները: «Էնէրի փեանն՝ արինարբու Ճեպրեթ եւ ազգայնական Խալիլը թրքական բանակի գրուին անցած ասպարակեցին հիսիասային Պարսկաստան եւ հայկական ու ասորական գիղերը իրենց յարձակումներուն թիրախ հանդիսացան: Գիշարիչներէ, հաբաւական թոչուններու նման հայերը փախուստ կուտային ամէն ուղղութեամբ՝ասպաստան գրունելու համար...»²⁶:

Այս իրադարձութիւնների մասին Սիմոն Վրացեանը 1915 թականի յունարի 1/14 –ին Թիֆլիսից ՀՅԴ Ամերիկայի կենտրոնական կոմիտէին յղած նամակում գրում է. « ... Այդ պանիկայի միջոցին հրաման է տրտում Պարսկաստանի եւ Ալաշկերտի զօրամասերին յետ քաշել, սկսում է յետ գալ եւ Արդապարականի ռուս զօրքը, որի հետ գաղթում են Աղբակի

²² Հայոց պարմութիւն. Հիմնահարցեր հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը, խմբ. պրոճ. Հր. Ռ. Սիմոնեան, Երեւան 2000, էջ 249:

²³ Նոյն տեղում, էջ 250:

²⁴ Այս իրողութեան մասին պարսկերէն «Ռաադ» թերթը իր 1915 թ. յունարի 20-ի համարում (3-րդ էջ) գրում է, որ « ... Արդապարական ներխուժելուց յետոյ թուրքերը մի քանի հայերի եւ ռուսահայարակների հետ միասին գնդակահարել են Սոուջբուլաղի եւ Մարաղայի քաղաքների կառավարիչներին»:

²⁵ Պօղոսեան Ստեփան, նշւ. աշխ., 3 –րդ հ, էջ 7: Տե՛ս նաեւ ՀԱԱ, ֆ. 4712 , ց.2, գ. 2, թ. 1:

²⁶ Նոյն տեղում: Տե՛ս նաև Շիրակեան Ա., Կրակն էր նահարակներուն, Բէյրութ, 1992, էջ 42:

և Սալմասարի հայերը: Կարիք կայ՝ ասելու թե՛ ինչ տեղի կացության մէջ ընկել է այդ ժողովուրդը այս ցրտին: Գաղթում են և Թարիզից, որը անցել է թուրքերի ձեռքը»²⁷:

Այս մասին կրկին խոսարովանել են նոյնինքն ջարդարար թուրքերը.- «... Պարսկաստան ներխուժող թրքական բանակի հրամանատար Խալիլ Բէյը 1914- ի վերջերին և 1915 թ.- ի սկզբին, երբ պարտություն կրեց հայ կամավորական գնդերից (Անդրանիկի գլխատրոթեամբ, Դ.Մ.) և ռուս բանակից, անցավ Վան և այնտեղ Ջեղերթին (Վանի կուսակալ) յայրնեց, որ «մաքրել» է Ուրմիայի և Սալմասարի քրիստոնեաներին, Ջեղերթն էլ պարտասարել էր «մաքրելու» Վանի և Վասպուրականի հայերին»²⁸: «Մաքրման» այսպիսի բազմաթիվ գործողությունների են դիմել թե՛ քրդերը և թե՛ թուրքերը, երբ յատկապէս հայ կամավորականներից պարտություն կրելով, դրա վրէժը լուծում էին հայ ազգաբնակչությունից, որոնք էլ ստիպած գաղթում էին իրանական տարածք, որն անելի ապահով էր համարում²⁹: Այդ մասին վկայել են իրանական պաշտօնական աղբիւրները ևս, փաստելով, որ «1914-1915թթ. հազարատր հայ գաղթականներ «մուսիօ քեռիի» գլխատրոթեամբ Արեւմտահայաստանից Սալմասար են գաղթել»³⁰:

Խալիլ Բէյի մատնանշած պարտությունը վերաբերում է Դիվանի հոչակաւոր ճակատամարտին, ուր «... իրեն փայլուն կերպով դրսևորեց Անդրանիկը 1915 թ.-ի սարիլին, որտեղ նրա ջոկատը ջախջախեց Խալիլ Բէյի կրպակը և կանխեց Իրանական Ադրբեջանից գերմանա-թուրքական զորքերի Անդրկովկաս ներխուժելու վրանգը»³¹:

Անդրէ Ամուրեանը (Տէր Օհանեան) իր փաստարկները հիմնաւորել է տրամադրութեան տակ ունեցած մի քանի փաստագրություն – արխիւով, ուր օրը օրին արձանագրւած են թուրքական ներխուժող բանակի այն բոլոր անիրաւութիւնները, սպանություններն ու գրգռությունները, որոնք կատարել են պարսկական Ատրպատականում: Այդ փաստագրութեան հեղինակը Թարիզի ֆրանսիական միսիոնարութեան պետ՝ Հայր Պ. Ֆրանսէնն է, որը պատերազմի ժամանակ նշանակւած է եղել իբրև հիւպատոս Սպանիայի և Հոլանդիայի, հովանաւորելու համար Ատրպատականի քրիստոնեայ տարրերին:

Ուրմիայի ֆրանսիական միսիոնարութեան կոյսերը օրը օրին օրագիր են կազմել և տեղեկագրել Թարիզ՝ Հայր Պ. Ֆրանսէնին, և նա դիմումներ է կատարել ու միջոցներ ձեռք առել փրկելու անմեղ տարրերին, որոնք զոհն էին թուրքական վայրագությունների: Այսպէս, օրինակ, թուրքերը ներխուժում են Ուրմիայի ֆրանսիական միսիոնարների շէնքը և սպանում նրա պետ՝ հայր Սոնտագին, եկեղեցու

²⁷ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, տպ. «Ալիք», էջ 587:

²⁸ Ամուրեան Ա., նշլ. աշխ., էջ 6:

²⁹ Իրանի Ազգային արխիւի կազմակերպություն, GH1332-K66-p 38-47:

³⁰ Իրանի ԱԳՆ փաստաթղթերի և դիւանագիտութեան պատմութեան կենտրոն, արկղ 66, գործ 71, թղթ. 43:

³¹ Աղայեան Ծ.Պ., Զօրավար Անդրանիկի գործունէութեան մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2, էջ 43:

բակում: Նրա արեան հետքը պահում է տարիներ շարունակ, ապա յուշարձան է կանգնեցում անմեղ նահատակի արեան հետքի վրայ³²:

Հայր Պ. Ֆրանսէ'նի վկայութիւնները խիստ արժէքատու են նրանով, որ վկաները օտարագգի են՝ ֆրանսիացի, հոլանդացի, սպանացի, եւ օրը օրին արձանագրել են ամէն անցուդարձ³³: Սա ինքնին վերստին ապացուցում է Մեծ Եղեռնի ոչ թէ արեւմտահայերի այլեւ արեւելահայերի եւ ի մասնաւորի պարսկահայերի ջարդերի սկսմամբ:

Այստեղ կը ցանկանայինք կարճ ակնարկով անդրադառնալ Ուրմիայի, Խոյի, Սալմաստի եւ շրջանի կոտորածներից հրաշքով ազատածների վկայութիւններին, քանի որ նրանք ժամանակին ականատես են եղել թուրքական գազանութիւններին: Այսպէս, Խոյ գաւառի Թաղեր գիւղից Շուշանիկ Բէյութեանցը գրում է, որ «1914-ի դեկտեմբերեան նահանջին, երբ ռուսները Բաշկալաէն (Աղբակ) եւ Արրայաւրականէն կը քաշին, ռուսները տեղական հայերը իրենց հետ կը տեղափոխեն Կովկաս եւ Սալմաստի, Ուրմի շրջաններու նման Խոյն ալ գաղթի կը դիմէ: Դեկտեմբերի վերջերը ռուսները յայտարարեցին, որ իրենք յետ կը դառնան եւ հայերն ալ պէտք է իրենց հետ նահանջեն (ուրիշ պատմողներ կը պատմեն, թէ կամաւորները կը պարտաւորեցնեն նահանջել՝ չկորուրելու համար): 200 րունէ բաղկացած հայ թաղամասը բռնեց գաղթի ճամբան: Գիւղին մէջ մնացին միայն մի քանի ծերեր, որոնցմէ 3 –ը սպանւած են, միւսները կան»³⁴:

Իսկ Յակոբ Խորոզեանցը, Սալմաստ գաւառի Հալթան գիւղից, 1916 թ. վկայել է հետեւեալը. «1914թ. դեկտեմբերի սկզբները, Սումայի շրջանի քիւրդերը Ամիրխանի ցեղապետ Ջհանգիր Աղայի առաջնորդութեամբ յարձակեցան Մահլամ եւ Սառնա զուր հայաբնակ գիւղերուն վրայ եւ հրդեհեցին Խոյի դէգերը եւ յառաջեցան դէպի այդ գիւղերը, սակայն գիւղացիներու եւ ռուսներու բռնու ընդդիմութեան հանդիպելով՝ կը փախան: Դեկտեմբերի 18-ին, երբ ռուսները տաճարական սահմաններէն յետ նահանջեցին, ժողովուրդը իրենց հետ արտագաղթել փոխ դէպի Կովկաս: Տուները մեծ մասամբ այրած են կամ փայտերը վառելու համար քանդած: Վառած է Շէթան-Ասայի դպրոցը, դպրերու տրահը, Ս. Ասրաւածածին եկեղեցին (ուխարարելի): Այրողները տեղական թուրքեր են: Ամբողջ Սալմաստի շրջանին եկեղեցիները սաարի են րւած, զանգակարոնները ջարդած կամ գնդակներով ծակուրած են:

Հալթան՝ 650 րուն, Խոսրովի մաստրաբնակ, որի մէջ կայ 20 րուն հայ բնակչութիւն, Մարա՝ 180 րուն հայ բնկ., Հին քաղաք՝ 125 րուն հայ, Սառնա՝ 180 զուր հայաբնակ, Մահլամ՝ 270 րուն զուր հայաբնակ, Շէթանասա՝ 15 րուն հայ, Դրիշկ՝ 35 րուն հայ, Քօչամիշ՝ 25 րուն հայ, Քալաշան՝ 20 րուն, Փայաջուկ՝ 400 զուր հայաբնակ, Դալասար՝ 200 րուն զուր հայաբնակ, Ախարախանա՝ 80 րուն հայ, Դըլջանա՝ 60 րուն, Սարամերիկ՝ 85 րուն, Հարդան՝ 12 րուն, Ուլա՝ 6 րուն, Գիլիզան՝ 4 րուն, Փաթատը՝ 3 րուն, բոլոր վերոյիշեալ գիւղերը գաղթի ճամբան բռնեցին դեկտեմբերի 20-24-ի

³² Ամուրեան Ա., նշու. աշխ., էջ 5:

³³ Նոյն տեղում, էջ 6 :

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 21 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

ընթացքին: Այդ արեւնները Աղբակի շրջանի հայերն ալ ռուսներու հետ նահանջեցին եւ Սարմասր եկան, որոնք սարմասրցիներու հետ Կովկաս անցան, մի մասը տեղացիներու հետ միասին Սարմասրի շրջանը մնացին: Արոնց մէջ 700 հոգի, գլխաւորաբար տղամարդիկ, ջարդուցան չարաչար տանջանքներով, ոմանց վիզը դրան շէմքին վրայ դրած՝ նաջարով (կացին) կրրած են, ոմանց՝ գնդակահարած, ոմանց՝ անդամահարած եւ տանջանքներով սպաննած, ուրիշներուն ողջ-ողջ այգիներու պարերու տակ են թաղած: Զարդը տեղի ունեցած է թուրք հրամանաւորար Խալիլ Բէյի հրամանով: Զօրքերուն մասնակցեցան Սոմայի Թիմուր աղայի եւ Ջահանգիր աղայի քուրդերը եւ հայերու ունեցած ամբողջ սրացածքը թալանեցին:

Տեղացի թուրքերը կին ու երեխաներ պահած են (պատմողը պահողներուն անունները չի յիշեր), մի տան մէջ հասարած, կողոպտած, հազար ու մի անարգանքի ենթարկած են եւ սպա, ռուս զօրքի վերադարձին, վերադին, ազարած՝ Կովկաս են անցած»³⁵:

Վերոգրեալ վկայութեան դիպուկ փաստարկ է նաեւ հետեւեալ մէջբերումը «Կակկազ» թերթից . - «Խոսրովան մի մեծ գիւղ էր, ուներ 500 ընտանիք, այժմ լրիւ անայացել է »³⁶:

1915 թ. փետրարի 14 –ի գիշերը Խոսրովա եւ Մահլամ գիւղերում սպանեց 707 հայ: Այդ մասին կրկին Կ. Մատիկեանը գրում է Կովկասեան բանակի հրամանատարութեանը. «Մինչեւ ամսի 14 –ը հայերը շնորհիւ պարսիկների մնացել էին անվնաս: Բայց թուրքական կառավարութիւնը ... սպառնաց պարժել բոլոր այն պարսիկներին, ովքեր կը թաքցնէին քրիստոնէաներին ... Կայմակամ Ռուսթամ Բէյը հրամայեց քրդերին ու զինուորներին պարսիկների փնտրից հանել քրիստոնէաներին եւ սպանել նրանց թաքցնողներին: Հրամանը կատարուեց անմիջապէս... հայերին տարան Հարիւան եւ Խոսրովա գիւղերը, որտեղ էլ ... տանջանքներով սպանեցին...»³⁷:

Յաջորդ վկայութիւնը Մկրտիչ քին. Տէր Պետրոսեանինն է՝ Ուրմիա գաւառի Մահմադքեար, Նաղադէ եւ Գեարդաբադ գիւղերի կոտորածների մասին.-

«1. Մահմադքեար եւ Նաղադէ գիւղերուն մասին- Պաշտօնավարութեանս վայրը՝ Սուրուզ գաւառամասը, 1914թ. դեկտեմբերի 7-ին Մուսուլի կողմի Դիզի բւսած քիւրդ աշիրէթներու եւ թուրք բաշիրեզուկ զօրքերու կողմանէ յարձակումի ենթարկուեցաւ: Սուրուզի եւ Ուրմիայի շրջանի մէջ եղած ռուս զօրքերը, որոնք թոռցիկ խումբեր կազմած այդ կողմերն էին, ընդառաջեցին: Հերեւանքը այն եղաւ, որ ռուսները նահանջեցին դէպի Ուրմիա, իսկ քիւրդ խումբանք թալանի տաս Մահմադքեար հայ եւ ասորի գիւղը (մօտ 80 ծովս ունեցող, կէտը հայ են, կէտը ասորի), քշեցին տարին տասար, ոչխար եւ փայտի կահ – կարասիներ: Հերեւեալ օրը յարձակեցան Նաղադէ գիւղին վրայ, չթալանեցին, միայն ձիաւորներով տեղատուցան հայ հարուստներուն տուները: Վերջիններս զգուշանալով, որ յարձակում գործողները կարող են սպանութիւններ, առեւանգումներ եւ բռնաբարութիւններ գործել, կապաւորանին իրենց հարեւան քիւրդերուն

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց.1, գ.424, թ.17-ի շրջ. եւ 18, բնագիր, ձեռագիր:

³⁶ ՏԵՍ «Կակկազ», 04.01.1915 թ.:

³⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ ՀՔԿ փաստաթղթեր, ֆ. 4712, թղթ. 2, գ. 2:

տոնները: Ձիատորները մօտ 5 օր կուրեն, կը փչացնեն հայ հարուստներուն ունեցած – չունեցածը եւ կը տանին բոլոր պղնձեղէնները, սամաւարները, կանաչի զարդերը եւ այլն: Մենք այդ մասին բողոքեցինք Սոուշ-Բուլաղի մէջ եղած թուրքերու հրամանաւարին, այն հրամայած էր վանեցի Ճեմալ Էֆենտիին, որ թալանած իրեղէնները յետ տրին եւ հայերու հետ խաղաղ ապրին: Ճեմալ Էֆենտին իրեն եղած հրամանի հիման վրայ կանչեց ինձ եւ հայ սկսակալներուն (ծերերուն) եւ խօսքը ինձի ուղղելով ըսաւ. «Փախազ Էֆենտի, ժողովուրդիդ կը յայտարարես, որ իրենց գործին կենան, երկրագործը իր գործին երթայ, առեւտրականը՝ իր առեւտրին, եւ եղած անկարգութիւններուն վերջ կուրամ: Ըսէ՛ք, որ միամիտ մնան տեղի հայերը, եթէ անոնք կը կասկածին կոտորածէն, միթէ՞ մեր երկիրը քրիստոնէայ չկար կոտորէինք, որ գայինք այստեղ քրիստոնէաներ կոտորելու»: Այդ խօսքերուն վրայ, մենք հանգստացած դուրս եկանք:

Այնուհետեւ քիւրտ աշիրէթներուն եռուզեռը աւելի սաստկացաւ: Նոյն Ճեմալ Էֆենտիին հրամանով ոստիկանները ամէն օր կուգային եւ կը պահանջէին հաց, իւղ, գառ, ոչխար, բրինձ, տեղաշորեր, հեշտաւեռ պղնձէ կաթասներ: Ամէն ինչ, որ կը տանէին վերադարձնել չկար: Նորէն դիմումներ եղան նոյն Ճեմալ Էֆենտիին, քայց ապարդիւն, որով վերադարձայ Ուրմիիմ ծննդավայրը, դեկտեմբերի 13-ին:

2. Ուրմիի Գեարդաբադ գիւղին մասին. 1914թ. դեկտեմբեր 13-ին ներկայացայ Ուրմիայի Առաջնորդական փոխանորդ Խորէն վարդապետ Լազարեանին եւ պատմեցի եղած անցուդարձի մասին: Դեկտեմբերի 19 –ին եւ մեր գիւղն էի, երբ Առաջնորդին նամակը ստացայ, որով գրած էր՝ նամակս առնելուդ պէս աշխատեցէք քոպէ առաջ ձեր հոգին ազատել, որովհետեւ ռուսական զօրքը կը նահանջէ: Ամէն ինչ թողեցինք, դուրս եկանք: Մենք Դիլմանի, Խոյի վրայով 14 օրայ ընթացքին հազիւ հասանք Զուլֆա՛շնորհի տակալի ցեխին: Յղի կանայք վիժեցին երեխաները, քանի՛-քանի՛ երեխաներ տեսայ, որ ձիւնի վրայ էին ձգուած:

Գաղթողներս 7-8000 հոգի էինք: Մեր գիւղը 150 տուն ունէր, բոլորը մեզ հետ գաղթեցին, միայն 46 հոգի գիւղը մնացին, մնացածներէն 14 հոգի սպանուած են, որոնցմէ 4 –ընդամաւով, 3-ը՝ կին, 2-ը՝ պարսկի, 2-ը՝ աղջիկ:

Սպաննուածներէն դրազ մը: Մայր մը իր երկու աղջիկները իրենց մեծ մօրը (տատը) մօտ կը թողու, կը փախչի: Մեծ մայրը երկու երեխաներն առած, գիւղի հարուստներէն մէկուն թոնիրին մէջը կը պահուրդի: Թալանչիները կը նկատեն, որ թոնիրին մէջ մարդիկ կան, կը քարկոծեն եւ այնքան քարերով կը հարուածեն, մինչեւ 3 –ն ալ շունչը կը փչեն:

Ուրմիայի հարսապին կողմը եղած հայ եւ ասորի ժողովուրդը չէր կարողացած գաղթել: Անոնք կը հաւաքին Ուրմիայի ամերիկեան միսիոներներու հովանաւորութեան ներքոյ: Անոնք բոլորն ալ կազարտին կոտորածէն: Միսիոներներու մօտ սպասարանած էին 16 000 հայ, ասորի, որոնք գլխաւորապէս միսիոներներու հաշիւին կապրէին: Տուներու մէջ այնքան էին հաւաքուած, իրար վրայ դիզուած, որ վարակիչ հիւանդութիւնները ծայր առին, այնպէս, որ մեռնողներուն թիւը օրական 10-16 հոգիի հասաւ»³⁸:

³⁸ ՀԱՍ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 424, թ. 14, շրջ-15 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

Տեալ իրադարձությունների մասին ամերիկեան գործակալ թ.Ալէնը տեղեկագիր է ներկայացրել, որն բացի ասորիներից ուղղակիորեն առնչում է պարսկահայերի ջարդերին: Մինչև աշխարհամարտի սկիզբը ռուսական զորքերը գրավել էին Ատրպատականի հիւսիսը: Գրեթէ նոյն ժամանակ Համիդիէն յարձակեց Մարգաւարի եւ Թարգաւարի պարսկական գիւղերի վրայ: Ռուսական զորքերի հետ այդ գիւղերի բնակիչները գաղթեցին Ուրմիա: Հոկտեմբերին թուրքերը յարձակեցին Ուրմիա քաղաքի վրայ: Սակայն Բլրի ճակատամարտում թուրքերն ու քրդերը պարտուեցին եւ նահանջեցին: Բայց թուրքերին յաջողեց առաջանալ: Դեկտեմբերի 31-ին զորքերն ընդհանուր նահանջի հրաման ստացան : Ասորիները նոյնպէս հեռացան. Նրանց զգալի մասը ճանապարհին մեռաւ: Սօտ 800 ասորի ոչնչացեց տեղում: Յարձակման ենթարկուեցին նաեւ հայերը: Թուրքերը գրաւեցին քաղաքն ու Ուրմիայի հարթավայրը: 1915 թ. յունւարի 1-ից մայիսի 24-ը « *Բոլոր քրիստոնէական գիւղերն ու մուսուլմանական գիւղերում բնակող քրիստոնէաները թալանեցին, տղամարդիկ սպանեցին, կանայք անարգուեցին , մօտ 200 աղջիկ գերելալուեց: Շարերին ստիպեցին մահմեդականանալ, հազարատրները մահացան հիանդություններից*»: 1915թ.-ի մայիսի 24-ին ռուսները վերադարձան. նրանց հետ՝ նաեւ ասորիները: Օգոստոսին նորից ռուսները նահանջեցին: Թուրքիայում բնակող ասորիները հայերի հետ միացած փախսան Վանում եւ Մարմարայում գտնուող ռուսական բանակի գրաւած շրջանները: Հետագային, ռուսական բանակի հետ նահանջելով, հայ գաղթականները հաստատուում են Խոյ, Սալմաստ եւ Ուրմիա գաւառներում³⁹:

Ուրմիայի հայերին եւ ասորիներին օժանդակող կոմիտէի նախագահ, քահանայ Ու. Շէյքը վկայում է, որ Պարսկաստանի հիւսիս – արեւմտեան շրջաններում կատարուած ջարդերի ամբողջ պատասխանատուութիւնն ընկնում է թուրքերի վրայ, նրանք էին կոտորած ու թալան իրականացնողները⁴⁰:

Սալմաստի Սարա գիւղից Սիմոն Ղազարեանի վկայութիւնը , 1916 թ.-ին.-

« *Դեկտեմբերին ռուսներու նահանջին արեւն, ինչպէս Սալմաստի միւս գիւղերը, մեր գիւղն ալ նահանջեց: 400 տուն բնակչութիւնը վայրկէսապէս գաղթի ճամբան բռնեց, 200- է աւելի անկարող ճամբորդելու , ծերեր եւ մի քանի ընտանիքներ ամբողջովին գիւղը մնացին, ամբողջ կանայք հասարած են մի փոս մէջթալանած, բռնաբարած, մեծ մասին կոտորած են, իսկ միւսները՝ փախուստի դիմած: Սարայէն Ջուլֆա, մինչև ծունկերնիս ձիւնի, ցեխի մէջ թաթախած կը ճամբորդէինք: Շարերը մեռան, մեր տղան ցրտահար եղաւ, թաղեցինք ձեան մէջ, ճամբաներս շարունակեցինք: Ողջ մնացողները մեծ մասամբ Երկիր են վերադարձեր »⁴¹:*

1915 -ին ռուսական բանակը, որ առաջացել էր մինչև Սուլդուզ, Սոուջպուլաղ, թերեւս առ ի զգուշութիւն, կրկին յետ է նահանջում մինչև Ուրմիա: Տեղի հայ եւ ասորի ժողովուրդը կասկածելով, որ նրանք այդ շրջանից եւս կարող են նահանջել դէպի Սալմաստ, մտավախ, մեծագոյն մասը լքելով տունուտեղ, հապճեպ գաղթում

³⁹ U.S. State Department Record Group 59, 867. 4016/39/: Տե՛ս նաև Պօղոսեան Սո., *նշլ. աշխ.*, հ. 2, էջ 445 :

⁴⁰ Նոյն տեղում, 59, 867.4016/270/: Տե՛ս նաև Պօղոսեան Սո., *նշլ. աշխ.*, էջ 446 :

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 404 , թ 11 շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

են դեպի Սալմաստ, Ջուլֆա, Թարիզ եւ այլուր... Ու դեռեւս 1914 –ի աշնանից առգոյ էին ոռուսական նահանջի նախանշանները, որի մասին եւս «Այգ»-ը իր 1914 –ի հոկտեմբերեան համարում ահագանգ է հնչեցրել «Դրույթինը Ուրմիայում» խորագրի ներքոյ, ընդգծելով, որ «... Իրօք, եթէ ոռուսական զօրքը այստեղից շարժի, Ուրմիան կորած է. այդ դէպքում մանասանդ քրիստոնեայ ազգարնակչութեան սպազան կը դառնայ ահար »⁴²:

Վերոգրեալի ապացոյց է նաեւ ստորեւ մէջբերող՝ Սալմաստի Ղալասար գիւղի բնակիչ Թագուհի Օհաննէսի Վարդանեանի վկայութիւնը.-

« 1915 թ. յունարի 5-ին ոռուսները Բաշկալէի կողմերէն նահանջելու սարէն կամաւորներու հետ միասին մեզ տեղահան ըրին, որպէսզի ետեւէն եկող թիրաքերը կորորած չսարքէին: Մենք մինչեւ անգամ ճանապարհի հաց վերցնել չկարողացանք: Ամէն ինչ գիւղը մնաց, որը մեր գաղթելէն յետոյ թալանած են: Գիւղը մնացին ամէն տունէն մի, երկու կամ անէլի անձինք, 18 հար գեղեցիկ կին ու աղջիկ առեւանգած են, անպատուրուած, 9-է անէլի կին, երեխայ եւ մարդ անհետ կորած են: Անցեալ 1915-ի գարնան, երբ մեր մարդիկ Ղալասար գացին, այստեղ տեսած են ջրհորի եզերքին ձգուած արհմտոր սողց մը. ջրհորը նայած գրած են 7-ը դիակ, որոնցմէ 4-ը կողամարդու, 3-ը՝ կնոջ: Մոլոցով կորուած գլուխներէն 6 –ը դիակներու մօտ ձգուած էին, միայն մէկին գլուխը չեն գրած...»⁴³:

1915 թականի սկզբների Ատրպատականի հայութեան կոտորածների վառ վկայութիւն է ներկայացրել անգլիացի հռչակաւոր պատմաբան Անտոյ Ջ. Թոյնքին, հայոց ջարդերին նիւրած իր հանրածանօթ «Մի ազգի սպանութիւնը» գրքում: Գրքի տուեալ հատածը, որն ներկայացում է ստորեւ, անգլերէնից թարգմանաբար մէջբերել է Անդրէ Ամուրեանը.-

«Հաֆթանում եւ Սալմաստում առանց գլուխների 850 դիակներ գրնւեցին՝ միայն հորերից եւ ջրամբարներից հանած: Ինչո՞ւ: ՈՐՈՎՇԵՏԵԻ ՀՐԱՄԱՅՈՂ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆ ՄԻ ԳԻՆ ԷՐ ԴԻԵԼ ԲՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՄԵՆ ՄԻ ԳԼԽԻ ՀԱՄԱՐ: Միայն Հաֆթանից 500 –ից անէլի կանայք եւ աղջիկներ են ուղարկուած Սուջուլաղի քիւրդերին: Եթէ կարող էք, երեսակայեցէք այս դժբախտ արարածների բախար: Դիմանի քրիստոնեաներից մի մեծ խումբ բանար ներսեց եւ պարտադրեցին, որ իսլամանան: Տղամարդկանց թիւստեցին: Ուրմիոյ շրջակայքի ամենահարուստ գիւղը՝ Գիլիարջան, հիմնայաբակ կործանեց, տղամարդիկ սպանեցին, գեղեցկադէմ կանայք եւ աղջիկները առնեցին, նոյնը պարահեց Բաքտոտիին: Հարիւրաւոր կանայք խորունկ գետը նետեցին, երբ տեսան, որ իրենց քոյրերից շարերը ասագակախմբերի կողմից բռնաբարում էին օրը ցերեկով, ճամբի մէջտեղը: Նոյնը եղաւ նաեւ Սոլդուզի շրջանի Միանդուարում:

Այս խժոժութիւնները ստուելի են թում օտարներին, բայց թուրքերի համար բոլորովին թեթեւ էին նկատում, ինչ որ մօտերս կատարում էին իրենց հողամասի վրայ...»⁴⁴:

⁴² «Այգ» շաբաթաթերթ, 1914, հոկտ. 19, Գ. տարի, հ. 23, էջ 1:

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց.1, գ.424, թ. 7-ի, շրջ., բնագիր, ձեռագիր:

⁴⁴ Ամուրեան Ա., նշւ. աշխ., էջ 21-22:

Այսպիսով, հիսիսային Պարսկաստան թուրքական զորքի ներխուժմանը հետևեցին հայ և ասորի բնակչության կոտորածները, հայկական և ասորական գիղերի ավերումը: Այս պայմաններում հայկական և ասորական բնակչությունը դիմում է ռուսական զորքերի հրամանատարությանը, առաջարկելով կամավորական զնդեր կազմել և համատեղ պայքարել թուրքական զորքերի դեմ: Պարսկական ճակատում ռուսական զորքերի 1916թ. առաջխաղացումը օգնեց կանխել Ասորպատականի հայության կատարեալ բնաջնջումը:

ՀԻՄՆՈՒՄՆԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ (ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ
ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ) ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1914-1916ԹԹ.

Դերենիկ Մելիքեան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հիւսիսային Պարսկաստան թուրքական զորքի ներխուժմանը հետևեցին հայ և ասորի բնակչության կոտորածները, հայկական և ասորական գիղերի ավերումը: Այս պայմաններում հայկական և ասորական բնակչությունը դիմում է ռուսական զորքերի հրամանատարությանը, առաջարկելով կամաւորական գնդեր կազմել և համատեղ պայքարել թուրքական զորքերի դէմ: Պարսկական ճակատում ռուսական զորքերի 1916թ. առաջխաղացումը օգնեց կանխել Ատրպատականի հայության կատարեալ բնաջնջումը: **Բանալի բառեր՝** Հայոց ցեղասպանություն, ասորիների ցեղասպանություն, Առաջին աշխարհամարտ, Հյուսիսային Իրան, Ատրպատական:

THE MASSACRES OF THE CHRISTIAN POPULATION (ARMENIANS AND
ASSYRIANS) IN NORTHERN IRAN IN 1914-1916

Derenik Melikyan

SUMMARY

The invasion of Turkish troops and military operations in the north of Iran in 1914-16 were accompanied by the mass extermination of the Christian (Armenian and Assyrian) population, who, for their salvation, turned to the command of the Russian army with the proposal of creating and arming volunteer brigades. Numerous eyewitness accounts show a picture of Turkish atrocities. The advance of Russian troops on the Persian front in 1916 helped prevent the complete elimination of the Armenians of Atrpatakan.

Keywords: Armenian genocide, genocide of Assyrians, First world war, Northern Iran, Atrpatakan.

РЕЗНЯ ХРИСТИАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ (АРМЯН И АССИРИЙЦЕВ) В СЕВЕРНОМ
ИРАНЕ В 1914-1916 ГГ.

Дереник Меликян

РЕЗЮМЕ

Вторжение турецких войск и военные действия на севере Ирана в 1914-16 гг. сопровождалось массовым уничтожением христианского (армянского и ассирийского) населения, которое для своего спасения обратилось к командованию русской армии с предложением создания и вооружения добровольческих бригад. Многочисленные свидетельства очевидцев показывают картину турецких зверств в Северном Иране. Продвижение русских войск на Персидском фронте в 1916 г. помогло предотвратить полное уничтожение армян Атрпатакана.

Ключевые слова: геноцид армян, геноцид ассирийцев, Первая мировая война, Северный Иран, Атрпатакан.